

Сергій Світленко
Дніпропетровськ

Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії

В сучасній історіографії інтелектуальна біографія все частіше стає об'єктом цікавих теоретичних та прикладних досліджень. З теоретичного погляду актуалізація цього напрямку біографічних студій виглядає цілком закономірною, адже дозволяє крізь призму інтелектуально-біографічного аналізу і синтезу глибше пізнати сутність та особливості історичних процесів, явищ, роль і місце в них історичних персоналій. Однак цілком можна погодитися з тим, що, попри помітне нагромадження емпіричного біографічного матеріалу та його узагальнення в монографіях та дисертаціях, яке відбувається останнім часом динамічніше, теоретичне осягнення біографічних досліджень, зокрема інтелектуальних біографій, здійснюється ще уповільнено¹.

Втім у сучасній історіографії мають місце змістовні досліди з теоретичного осмислення концепції інтелектуальної біографії в контексті проблеми конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. Так, В.В.Ващенко простежив основні сучасні тенденції в українській й зарубіжній біографістиці та показав відмінність все популярнішого поняття «інтелектуальна біографія» від поняття «наукова біографія». Перша акцентує увагу на динаміці «внутрішнього» інтелектуального становлення особистості, тоді як друга – на зовнішній кар'єрі науковця. Інтелектуально-біографічний підхід є продуктивнішим, адже не обмежується зовнішніми проявами життєвого шляху та діяльності, а виявляє глибинні внутрішні механізми формування, становлення та еволюції особистості, її життєві та професійні мотивації, отже має більш комплексний характер².

У цьому ж контексті не можна не приєднатися до погляду російської дослідниці Л.П.Рєпіної, яка відводить центральне місце в дослідженні не самим вчинкам історичних персоналій, а їх інтерпретації, усвідомленню ситуацій особистісного вибору, прийняттю рішень, в яких найбільш яро

¹ *Ващенко В.* Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. К., 2009. С.475.

² Там само. С. 480 – 481.

відбивається самостійність і творче начало мислення об'єкта вивчення та весь комплекс зовнішніх впливів на нього, зокрема матеріальних, морально-етичних, психологічних, що впливають з його життєвого досвіду та мережі міжособистісних зв'язків³.

У ході розробки інтелектуальних біографій конкретних історичних персоналій автори розглядали окремі теоретичні аспекти цього напряму досліджень. Інноваційним дослідженням з погляду на осягнення складних проблем культурно-інтелектуальних комунікацій є монографія І.І.Колесник «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій»⁴. В ній вдало сконструйовано інтелектуальну біографію М.В.Гоголя в контексті культурно-інтелектуальної історії. Використовуючи методологію інтелектуальних мереж, автор розкрила концепт «інтелектуальне співтовариство» як модель комунікаційних мереж і запропонувала структуру біографії М.В.Гоголя у формі мапи інтелектуальних зв'язків, диференціюючи життєвий і творчий шлях свого героя на петербурзький, московський та римський періоди з їх внутрішніми інтелектуальними осередками та контактами на широкому культурно-інтелектуальному просторі у вигляді зібрань у різноманітних салонах, гуртках, «чайних вечорах», «суботах», «читаннях» «четвергах», «вечорах» тощо, виокремлюючи при цьому вертикальні та горизонтальні лінії.

Безпосередню належність монографічного дослідження до інтелектуальної біографії задекларував В.М.Андрєєв у книзі «Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого»⁵. Для нашої теми це дослідження викликає інтерес тим, що в ньому чітко простежується структуризація інтелектуальної біографії. Так, автор виділив кілька етапів інтелектуального зростання свого героя, послідовно показавши «становлення інтелектуала та початок наукової діяльності», розглянувши другий проміжний етап – «на шляху до успіху», виділяючи при цьому змістові блоки його інтелектуальної діяльності як історика, етнографа, історіософа, літературознавця та письменника. Нарешті, вінцем цієї структуризації є «доба зрілості», репрезентована діяльністю археолога, історика, етнографа та мовознавця.

Хоча в сучасній українській історіографії спостерігається тенденція посилення інтересу до жанру інтелектуальної біографії, приналежність до цього напряму досліджень не завжди анонсується авторами. Прикладом такого підходу є монографія Я.Й.Грицака «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886)», яку за змістом можна віднести саме до інтелектуальної біографістики⁶. Так, автор, досліджуючи «мікроісторію

³ *Репина Л.* Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. К., 2009. Вип. 4. С. 463 – 464.

⁴ *Колесник І.І.* Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. К., 2009. 596 с.

⁵ *Андрєєв В.* Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дн-ськ, 2012. 472 с.

⁶ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). К., 2006. 632 с.

макролюдини» – видатного українського інтелектуала І.Я.Франка, розглядає його особистість у контексті тогочасного суспільства й на фоні малих спільнот (селян, жінок, євреїв, читачів), з якими той мав взаємозв'язки. Ставлячи в центр уваги проблему Франкової ідентичності, автор не мав на меті розглянути структуру його інтелектуальної біографії, хоча фактично виділив такі її проблемні складові, як часову (в першій частині «Франко та його часи») та просторовому (у другій частині «Франко та його суспільство»).

Таким чином, новітні біографічні дослідження українських істориків містять цікавий матеріал для теоретичних розмислів, узагальнень й постановки питання про структуру інтелектуальної біографії як об'єкта наукового дослідження. В сучасному науковому тлумаченні під поняттям структури розуміється «взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого», будова об'єкту⁷. Розглядаючи біографію як системний інтелектуальний конструкт і користуючись структурою дослідження, розробленою французьким істориком Ж. ле Гоффом, можна представити її структуру як форму розташування її внутрішніх елементів, зокрема всіх видів творчої діяльності з умовами, формами та результатами розумової праці, ментальних особливостей та ціннісних орієнтацій в процесі інтелектуального життя, у взаємодії їхніх певних сторін і властивостей⁸.

Англійський дослідник П.Баррі справедливо відмічав, що структури не є об'єктивними конструктами. Вони є витвором інтелектуальної уяви науковця, що створюються в процесі світорозуміння світу та основі життєвого і професійного досвіду. Структури є породженням інтелектуального процесу і мають високу ступінь абстрагування⁹. Водночас слід брати до уваги, що винайдення структурних абстракцій не може не ґрунтуватися на емпіричному, прикладному досвіді, якщо хоче претендувати на більш-менш автентичне відбиття дійсності, враховуючи, що дослідник працює все ж таки із залишками першоджерельного матеріалу. Але при цьому документальний чи оповідний факт не є метою, а засобом наукового конструювання структури певної системи, в даному випадку інтелектуальної біографії. Такий факт важливий не сам по собі, а як своєрідний джерельний плацдарм, який дає можливість проникнути у внутрішню матерію структури, пізнати її елементи у взаємопроникненні та взаємодії.

З погляду на необхідність теоретичного осягнення структури інтелектуальної біографії поставимо на меті розглянути цей конструкт на прикладі яскравої особистості видатного українського інтелектуала кінця

⁷ *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. К.; Ірпінь, 2001. С.1208.

⁸ *Клименюк О.* Методологія та методи наукового дослідження. К., 2005. С.108; *Зашильняк Л.* Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Л., 2007. С. 68 – 69.

⁹ *Баррі Пітер.* Вступ до теорії. Літературознавство та культурологія / переклад з англ. Ольги Погинайко. К., 2008. С. 51 – 52.

XIX – початку XX ст. Б.Д.Грінченка, який поєднував у собі властивості народолобця-культурника, політичного діяча, мислителя, публіциста, педагога, літератора, мовознавця.

Життя та діяльність Б.Д.Грінченка стали предметом вивчення вже від початку XX ст., коли з'явилися розвідки С.Єфремова, М.Плевако, Л.Старицької-Черняхівської¹⁰. Згодом багатогранна й насичена інтелектуальна праця українського діяча вивчалася фрагментарно й частково, що зумовлювалося значною мірою ідеологічними та партійно-політичними особливостями комуністично-радянського періоду. Адже інтелектуальна праця Б.Д.Грінченка на користь української національної справи не вписувалася у світоглядний ряд тодішньої моністичної політико-ідеологічної системи. За цих обставин лише окремі аспекти наукової біографії українського діяча були достатньо розроблені у другій половині XX ст. Так, літературознавець А.Г.Погрібний висвітлив творчий шлях Б.Д.Грінченка в контексті поступу літературного руху кінця XIX – початку XX ст., розкривши важливі питання ідейно-естетичної еволюції українського діяча¹¹. Українська дослідниця Адвентина Животенко-Піанків, яка проживає у США, розглядала його біографію з погляду педагогічно-просвітянської праці, показала практичну діяльність, теоретичну і літературну спадщину українського діяча з погляду педагогіки¹². Сучасні історики В.Ф.Колесник, Л.П.Могильний, С.О.Наумов, вивчаючи різні аспекти українського національного руху, простежили основні віхи партійно-політичної діяльності Б.Д.Грінченка, торкнулися питання про його ідейну еволюцію¹³.

Враховуючи важливу роль Б.Д.Грінченка в інтелектуальному поступі української справи, розглянемо структуру його інтелектуальної біографії, з'ясовуючи її внутрішні етапи та елементи в їх взаємозв'язку. Першим етапом біографії кожного інтелектуала є періоди дитинства і юності, коли відбувається формування засад світогляду, основ життєвих та ідейних цінностей людини, вибудовуються передумови його перших інтелектуальних контактів і зв'язків. Не був винятком і Б.Д.Грінченко, який народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр Харківського повіту у родині відставного штабс-капітана Дмитра Грінченка і доньки російського дворяни-

¹⁰ *Єфремов С.* Борис Грінченко. Про життя його та діла. СПб., 1913. 53 с.; *Плевако М.* Життя та праця Бориса Грінченка. Х., 1911. 81 с.; *Черняховская-Старицкая Л.Б.* Грінченко. Писання. Т. 1. К., 1905. 43 с.

¹¹ *Погрібний А.Г.* Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. К., 1990. 232 с.

¹² *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. 176 с.

¹³ *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. К., 2005. 244 с.; *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX – лютий 1917 р.). Х., 2006. 344 с.

на Літарьова – Поліксенії. Хоча сім'я належала до дворянської верстви, панського достатку в ній не було¹⁴.

Натомість батьки дбали про освіту сина, який навчився читати й писати вже з років п'яти. Мовою спілкування й навчання Бориса спочатку була російська, бо українську батьки-дворяни не сприймали як мужицьку. Не сприяло вивченню Борисом рідної мови й те, що навкруги від Вільхового Яру були розташовані лише російськомовні села. Всі няньки, наймити й наймички розмовляли російською¹⁵.

Інтелектуальний стрижень людини значною мірою визначається колом читання, його глибоким внутрішнім змістом і широтою діапазону. Допитливий Борис читав усе підряд, що потрапляло до рук. Серед книжок, прочитаних ним у дитинстві, чільне місце посідали художні праці західних майстрів літератури В.Скотта, Дж.Байрона, А. де Вінї, В.Гюго, російських письменників М.В.Гоголя, О.С.Пушкіна, М.О.Некрасова, життєписи славетних людей, житія святих та церковні проповіді. Крім того, Борис захоплювався історією російської держави та літератури, наполеонівських війн, інквізиції і т. ін.¹⁶ Все це дає можливість стверджувати, що коло читання Б.Д.Грінченка вирізнялося змістовністю й різноманітністю інтелектуальних пластів, включаючи англійську, російську, французьку світську літературу, церковні праці, історію Східної й Західної Європи.

З дитячих літ у вихованні Бориса була присутня й українська компонента. Велике враження на хлопця справили літературні образи Тараса Бульби та Остапа Бульбенка з їх боротьбою за козацьку волю. Свою генетичну тягу до рідної української мови хлопчик повною мірою задовольняв у живому спілкуванні з дідом Андрієм і бабою Галею. Напевно, завдяки їм, Борис дуже полюбив українські казки й пісні. Подальше його знайомство з рідною українською мовою і культурою тривало на хуторі Кути, або Долбіно, куди батько перевіз родину після смерті брата у 1868 р. Цей населений пункт розташовувався вже серед українських сіл, а тому Борис мав змогу вчити від простого народу мову, а згодом й записувати слова та пісні¹⁷.

Як бачимо, первісні умови інтелектуального формування Бориса Грінченка тривали в період від 1863 р. до 1874 р. й були суперечливими. З одного боку, в сім'ї домінувала російська культура, літературне й історичне коло читання російського й західноєвропейського походження. З іншого, – все це не могло унеможливити зародження інтересу до української мови, літератури та культури. Вони виявилися для Б.Грінченка рідними на генетичному рівні, завдяки живому спілкуванню з дідом і бабою, зануренню в середовище живої української народної стихії та емоційним впливам яскравих літературних образів козацької епохи.

¹⁴ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. С. 38, 159, 176; Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Х., 1911. С. 5.

¹⁵ Животенко-Піанків А. Вказ. праця. С. 23, 38; Плевако М. Вказ праця. С. 6.

¹⁶ Животенко-Піанків А. Вказ. праця. С. 38 – 39; Плевако М. Вказ праця. С. 10.

¹⁷ Животенко-Піанків А. Вказ. праця. С. 39; Плевако М. Вказ праця. С. 7, 9.

Перші українські інтелектуальні імпульси дитячого періоду набули закріплення й розвитку за часів юнацтва. Початок цього періоду слід датувати 1874 р., коли Б.Д.Грінченко вступив до середнього навчального закладу в Харкові. Під час навчання юнак перейшов від ознайомлення з фольклорною й пісенною народною спадщиною до системного опанування зразків сучасної української літератури, читаючи «Енеїду» І.П.Котляревського, «Приказки» Є.П.Гребінки, «Кобзаря» Т.Г.Шевченка, твори П.О.Куліша, Марка Вовчка, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, І.С.Нечуя-Левицького та ін. Ще однією складовою інтелектуальної праці Б.Д.Грінченка того періоду стала його робота над складанням українського словничка, що відбувалося в ході спілкування з народом, коли записувалися слова, казки, пісні та приказки¹⁸.

Тринадцяти років Борис Грінченко зацікавився поезією Т.Г.Шевченка, знайшовши «Кобзар» у батьковій скрині. Це уявляється примітним фактом, що знаменував не тільки розширення юнаком кола читання, а й утвердження в його свідомості української інтелектуальної домінанти, ядра його інтелектуальної структури. Адже Шевченкова українська поезія зачарувала душу хлопця, стала для нього особистим Євангелієм. Він став писати українською. Напевно, талант мав спадковий характер, адже його бабуся по батькові доводилась двоюрідною сестрою Г.Ф.Квітці-Основ'яненку. Захоплення літературою перетворилося на своєрідну гру, коли Борис «видавав» на своєму хуторі рукописні «журнали». Його першими слухачами й читачами стали батьки, старий пічник дід Андрій, а дещо пізніше – брат і сестра. З дитячих та юнацьких років об'єктом пильної уваги й вивчення Б.Д.Грінченка були природа і люди – селяни. Борис душею приріс до народної мови, пісенної та поетичної творчості хліборобів, незважаючи на те, що батько забороняв спілкуватися з простолюдинами¹⁹. Таким чином, у дитячі та юнацькі роки відбувалося формування його першого інтелектуального кола спілкування, до якого входили батьки, дід і баба, брат і сестра, знайомі селяни.

У Харківській реальній школі Б.Д.Грінченко вчився добре, особливо полюбляючи словесність. Водночас уже в 15 років юнак почав замислюватися над долею народу, над тим, як допомогти йому. В атмосфері посилення протистояння в суспільстві він почав знайомитися з нелегальною літературою. Предметом його читання стала й перша українська соціально-революційна брошура «Парова машина» С.А.Подолінського. У листопаді 1879 р., будучи вже у 5-му класі школи, Борис дав прочитати цю книжку своєму товаришеві. На біду, брошуру побачив батько останнього, який розповів про це директорові реальної школи п. Шихову.

Наслідки не забарилися. Директор почав допитувати Б.Д.Грінченка. Того ж дня інспектор реальної школи зробив трус у його квартирі, а директор передав справу жандармам. Пізньої осені 1879 р. юнака заарештували, а через

¹⁸ *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С. 39 – 40, 189; *Плевако М.* Вказ праця. С.12.

¹⁹ *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С. 23, 39, 40, 159; *Плевако М.* Вказ праця. С.11.

півтора місяця ув'язнення Б.Д.Грінченка віддано на рік батькові на поруки. Впродовж року йому заборонялося навчання і поїздки до губернського центру.

Перші серйозні життєві випробування не зламали, а загартували силу волі Б.Д.Грінченка. На початку 1881 р., відбувши річний термін висилки, він пішки, несучи з собою все своє невелике майно і 10 крб. у кишені, попрямував до Харкова, де здобув посаду писарчука у Харківській казенній палаті. Працювати прийшлося у відділі, що вів справи про «займанщину».

Незадовго перед тим охтирський адвокат, діяч харківської української громади А.Л.Шиманов розпочав і виграв низку справ, унаслідок чого одержав близько 200 тис. крб., а селяни перестали сплачувати незаконні податки. Ці численні справи викликали інтерес у Б.Д.Грінченка з точки зору вивчення українського народу²⁰.

У Харкові Б.Д.Грінченко прилучився до осередку українського національного руху – місцевої громади, хоча в той час його матеріальне становище було надзвичайно скрутним. Як не дивно, саме його скромне помешкання стало надійним пристановищем для зібрань Харківської української громади, яка об'єднувала народолюбців, щирих прихильників праці на користь рідного краю. Крім Б.Грінченка, до її кола належали М.Лободовський, Д.Пильчиков, В.Александров, А.Шиманов та деякі ін. Б.Д.Грінченко та його ідейні однодумці вчилися української мови, збирали народні пісні, казки, обговорювали проблеми народної освіти, склали популярні книжки для народу, читали українські часописи з Галичини тощо. Громадівці збирали трохи грошей, і Б.Д.Грінченко надрукував кілька популярних книжок, написаних ним самим та його товаришами. Тоді ж він почав надсилати свої літературні праці до Галичини, де в 1881 р. надрукував поезії у журналі «Світ»²¹.

Так закінчився харківський юнацький період інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка, в ході якого від 1874 р. до 1881 р. відбулось завершення формування його особистості з українським світоглядом. Базовими елементами цього процесу стало опанування ним сучасної української літературної класики та мовних скарбів українського народу в перебігу роботи над словником. У межах цього інтелектуального періоду сталося первісне знайомство Б.Д.Грінченка з українською нелегальною літературою. Цей факт, який призвів до обшуку, арешту та ув'язнення юнака, відкрив перспективи для його опозиційної діяльності, а відтак і відповідної трансформації інтелектуальної праці. Після річної висилки Б.Д.Грінченко став активним учасником Харківської української громади і в межах цього інтелектуального середовища поглиблював знання української мови,

²⁰ Грінченко Борис. [Автобіографія] // Твори: у 2 т. Т. 1. К., 1963. С. 568; Грінченко М.М. Школи, де вчителював Борис Грінченко // *ІР НБУВ*. Відділ рукописів. Ф. І, спр. 32541, арк. 1 – 5; Плевако М. Вказ праця. С. 13 – 15.

²¹ Плевако М. Вказ праця. С. 16; *Єфремов С.* Борис Грінченко. Про життя його та діла. СПб., 1913. С. 14, 15; *Чикаленко Є.* Спогади (1861 – 1907). К., 2003. С. 97.

продовжував збирати фольклорно-пісенну народну творчість, приступив до написання й публікації популярних книжок для народу, тим самим розпочав свою літературну діяльність. Відтак у харківський період відбулося розширення кола інтелектуальних занять Б.Д.Грінченка.

У надрах вищезазначеного періоду в душу Б.Д.Грінченка запала мрія вчителювання. Він самотужки навчався й успішно здав «колоквіум» на вчителя і подав прохання інспектору народних шкіл п. Белокопитову щодо призначення на вчительську посаду. Восени 1881 р. Б.Д.Грінченко отримав місце учителя в селі Введенське Зміївського повіту Харківської губернії. Діставши кілька практичних порад від М.Лободовського, який колись сам учителював по-українськи і був за це позбавлений роботи, молодий народний учитель вирушив на сільську ниву знань.

Б.Д.Грінченкові важко працювалося в неукраїнській школі, але молодий учитель-народолюбець вишукував можливість читати школярам після занять українські казки та думи. Він швидко знайшов спільну мову як зі своїми вихованцями, так і з їхніми батьками. Однак волосне начальство не симпатизувало приїжджому педагогу. Пропрацювавши рік, Борис Дмитрович поїхав із Введенського, адже за постановою місцевого земства, сільську школу зачинили «за неможливістю в ній викладання»²².

Восени 1882 р. Б.Д.Грінченко отримав місце учителя у школі села Тройчатого того ж Зміївського повіту. У цьому селі теж проживали вихідці з великоросійських губерній, тому, щоб черпати знання живої розмовної української мови, Борис Дмитрович поселився в українському селі Чунишине, розташованому за кілька верст, уже в Полтавській губернії. Після роботи, діставшись своєї найманої оселі, він учився народній українській мові в селян, записував пісні, приказки, слова, а вечорами писав вірші, складав читанку. Вчитель швидко здобув шанобливе ставлення до себе з боку серед сільських дітей та їхніх батьків. Однак волосне начальство і тут дивилося на педагога недоброзичливо²³.

Оповідючи про цей період життя в автобіографії, Б.Д.Грінченко згадував: «Мені хотілося вчитися від народу мови, записувати лексичні й фольклорні матеріали і взагалі придивлятися до народного життя»²⁴. Цілком зрозуміло, що ідеали і прагнення народолюбця були дуже далекими від світосприйняття місцевих чиновників.

Улітку 1883 р. Борису Дмитровичу трапилась нагода підвищити свою кваліфікацію – у Змієві відкрились педагогічні курси для вчителів усієї Харківської губернії. Їх керівником був І.Я.Литвинов – інспектор народних училищ, який вирізнявся серед інших інспекторів своїми високими людськими й професійними якостями. На педагогічні курси прибуло близько 80 учителів. У цьому учительському середовищі Б.Д.Грінченко відразу ж

²² Грінченко М.М. Школи, де вчителював Борис Грінченко // *ІР НБУВ*. Відділ рукописів. Ф. І, спр. 32541, арк. 6 – 8, 14 – 19, 22.

²³ Там само. Арк. 22, 23, 24 а, 24 б, 25.

²⁴ Грінченко Борис. [Автобіографія] // Твори: у 2 т. Т. 1. К., 1963. С. 568.

виділився знанням педагогічної справи й організаторськими навичками. Не дивно, що навколо нього незабаром об'єднався гурток у дев'ять педагогів, які після курсів сходилися й обговорювали не тільки справу педагогічну, а й українську, читали відповідні книжки, які привіз із собою Б.Д.Грінченко. Незабаром кілька вчителів відійшло від участі в гуртку, але четверо учасників не припиняли спільних занять до кінця курсів. Так українолюбець-педагог розширив коло свого спілкування²⁵.

У ході педагогічних курсів особистість Б.Д.Грінченка привернула увагу директора народних шкіл п. Жаворонкова, який направив здібного учителя у двокласну школу в с. Олексіївку Зміївського повіту. І це попри те, що Борис Дмитрович не мав права учителювати у такому навчальному закладі через те, що не скінчив учительську семінарію.

Матеріальне становище Б.Д.Грінченка поліпшилося, адже в цій школі платили 330 крб. на рік, проте моральні умови для діяльності українолюбця тут були вкрай несприятливі. Вчителю доводилося приховувати українські книжки, рукописи тощо. Певно завідувач школи все ж таки дещо дізнався про його українські уподобання. Не випадково, коли у школу приїхав інспектор І.Я.Литвинов, він порадив Б.Д.Грінченку бути обережнішим. Самотність народного учителя у цьому великому торгівельному селі, де проживали багаті купці й панувало російськомовне середовище, обумовила його клопотання про переведення в українське село²⁶.

Наслідком цього став переїзд Б.Д.Грінченка 14 вересня 1884 р. завідувачем двокласної школи в село Нижня Сироватка Сумського повіту. Прибувши до цієї великої школи, він швидко зрозумів, що в ній не все гаразд. Знання й дисципліна учнів не відзначалися належним рівнем, що й не дивно за умов п'янства учителів, нездорової морально-психологічної атмосфери в колективі. Незабаром завідувачу вдалось налагодити навчально-виховний процес, хоча при цьому й повною мірою відчуті на собі невимовну важкість учителювання в обстановці постійних наклепів, коли число протоколів чи доносів швидко досягло кількості 26²⁷.

Вистояти в цій непростій життєвій ситуації, напевно, допомагало те, що поруч з Б.Д.Грінченком завжди знаходилась його дружина Марія Миколаївна, з якою було взято шлюб на початку 1884 р. Згодом Борис Дмитрович писав: «...жінка моя з того часу стала мені вірним товаришем у всіх моїх заходах і в багатьох важких і важких працях». На початку нового навчального року Б.Д.Грінченко одержав перевод у Виру, в однокласну школу. Але 30 вересня 1885 р. він виїхав з Нижньої Сироватки, кинувши учителювання й поїхавши на батьківський хутір²⁸.

²⁵ Грінченко М.М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 28, 29.

²⁶ Там само. Арк. 29, 30, 34 – 36.

²⁷ Там само. Арк. 38, 41, 46, 51, 53, 73, 76.

²⁸ Грінченко Борис. [Автобіографія]. С. 568; Грінченко М.М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 79.

Отже, впродовж 1881–1885 рр. тривав третій, харківсько-полтавсько-сумський період інтелектуального життя Б.Д.Грінченка. Його основним змістом стала педагогічна діяльність у чотирьох народних школах, яка супроводжувалася подальшим опануванням ним живої української мови в селянському середовищі, записами пісень, приказок, слів, а також написанням віршів, складанням читанки, розширенням інтелектуального кола спілкування серед учнів та народних учителів.

Головним змістом четвертого періоду інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка стала його земська діяльність, яка тривала з кінця 1885 р. до весни 1887 р. на Херсонщині. В цей півторарічний період він працював статистиком губерньського земства, збираючи по селах різноманітні відомості з народного життя. Водночас народолобець продовжував літературну працю: писав оповідання й казки. У 1886 р. він опублікував другу збірку «Під сільською стріхою»²⁹.

Улітку 1887 р. відома діячка освіти Х.Д.Алчевська, за рекомендацією М.Ф.Лободовського, запросила Б.Д.Грінченка вчителювати в Олексіївську школу Слов'яносербського повіту на Катеринославщині. Незабаром розпочався катеринославський (олексіївський) період біографії українського діяча, який тривав шість років і був наповнений педагогічною працею.

Укладаючи з Х.Д.Алчевською словесну угоду, Борис Дмитрович висунув одну умову: якщо іспити покажуть добрі знання учнів, його не можуть звільнити з посади. Після цього, в середині вересня 1887 р. подружжя Грінченків прибуло до Олексіївки. З собою народні вчителі привезли чималу бібліотеку, де були видання різними мовами. Так, у ній налічувалось кілька примірників Біблії, видрукуваної французькою, німецькою, церковно-слав'янською й російською мовами і Новий Завіт – сербською мовою, що свідчило про різноманітні інтелектуальні зацікавлення Б.Д.Грінченка.

Хоча Олексіївська школа діяла вже сім років, рівень підготовки учнів виявився низьким – не везло з учителями. Тому Б.Д.Грінченко заходився надолужувати раніше втрачений час, займаючись із здібними учнями по 8–9 годин на день³⁰.

Чільне місце в діяльності педагога-народолобця займало вдосконалення навчального процесу, важливим інструментом чого стала підготовка нових навчальних посібників. Уже в 1888 р. Борис Дмитрович розробив україномовний посібник «Настина читанка», який став засобом української освіти й виховання не тільки власної доньки, а селянських дітей Олексіївки.

У 1889 р. Б.Д.Грінченко написав ще один посібник – «Грамматика», що служив тим же цілям. У процесі спілкування педагог прагнув пробудити в учнів творче мислення. У грудні 1888 – лютому 1889 рр. Б.Д.Грінченко випускав разом зі своїми вихованцями рукописний ілюстрований журнал

²⁹ Грінченко Б. [Автобіографія]. С. 568; *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С.160, 13, 17.

³⁰ Грінченко Б. [Автобіографія]. С. 569; *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 80, 82, 93, 98, 100, 103, 104, 106, 121, 124.

«Думка», в якому школярі могли прочитати мудрі вислови, загадки, казки, народні пісні, оповідання. До Шевченкових роковин у журналі вмістили вірші на пошану Кобзаря³¹.

Б.Д.Грінченко повністю віддавався нелегкій учительській праці. Відносно вільними залишалися лише недільні вечори та свята. У ці дні до подружжя Грінченків часто заходили селяни, а іноді й вони відвідували хліборобів. З перших днів перебування Бориса Дмитровича в Олексіївці місцеві селяни були вражені, що він розмовляв з ними по-українськи, поводив себе культурно, просто, дотримувався високо морального способу життя. Тому, виявляючи свою прихильність, до Грінченків заходило багато батьків школярів. Особливо людно бувало у святкові дні. На Різдво й на Меланки селяни приходили колядувати, засівати та щедрувати, на Пасху – обмінювались пасками тощо. Притягувало до подружжя народних учителів й те, що вони у разі потреби лікували селян, адже медичний персонал у цій місцевості на 20 верст навкруги був відсутній³².

Незважаючи на велику зайнятість у школі, Б.Д.Грінченко не припиняв літературної діяльності, вивчив чеську мову. В олексіївський період Борис Дмитрович написав цілу низку оповідань з народного життя. Це, зокрема, «Каторжна» (1888), «Олеся», «Грицько» (1890), «Украла», «Кавуни» (1891), «Панько», «Батько та дочка» (1893) та ін. У 1891 р. творчий доробок письменника збагатився повістю «На распутті». Грінченкова проза просякнута знанням реалій народного життя, щирою любов'ю до людей, до рідної землі. Чітка життєва позиція письменника-народолюбця відбилася в наступних рядках оповідання «Олеся»: «Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя»³³.

В Олексіївці Б.Д.Грінченко виявив неабиякий інтерес до літературознавства та літературної біографістики. У цей період з-під його пера вийшли біографічні нариси, життєписи «Григорій Квітка» (1890 р.), «Євген Гребінка» (1891 р.) та ін. Тоді ж Борис Дмитрович активно працював у галузі української поезії. Свідченням цього стали рукописні збірки «Вірші 1889–1892 рр.», «Галицькі вірші» (1892 р.). За визнанням самого Б.Д.Грінченка, поезія складала лише випадкове явище в його діяльності. Попри всі недоліки, вона була наповнена ідеалами правди, свободи, просвіти, глибоким патріотизмом³⁴.

Українолюбні вірші Б.Д.Грінченка потрапили в поле зору Петербурзького цензурного комітету. Про це свідчить висновок цієї установи від 17 листопада 1889 р., в якому, зокрема, йшлося про заборону друкування

³¹ *ІР НБУВ*. Відділ рукописів. Ф.І, спр. 31506, арк. 1 – 18; Спр. 31456, арк. 1 – 11; Спр.31457, арк. 1 – 83.

³² *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 117, 118, 136, 138.

³³ *Грінченко Б.* Твори: у 2 т. К., 1963. С. 333 – 343, 344 – 348, 350 – 355, 356 – 359, 360 – 366, 367 – 370, 371 – 389; *ІР НБУВ*. Відділ рукописів. Ф. І, спр. 31373, арк. 1 – 285.

³⁴ *ІР НБУВ*. Відділ рукописів. Ф.І, спр. 31432, 31436, 31198, 31216; *Черняховская-Старицкая Л. Б.* Грінченко. Писання. Т. 1. С.2, 38, 39.

збірника віршів «Квітка» з творами ряду українських поетів. Серед них першим згадувався вірш Б.Д.Грінченка «До праці», написаний ще 1881 р., в якому автор стверджував: «Мы для борьбы живемо!». Щороку Грінченки направляли до цензурних установ під різними псевдонімами півтора десятка рукописів. Інтелектуальна діяльність Б.Д.Грінченка набувала поступу, незважаючи на цензурні нагінки³⁵.

У той же час народолобець не припиняв роботу над лексичними нотатками, матеріалами, що записував з народних вуст³⁶. Згодом лексика, зібрана Б.Д.Грінченком на Катеринославщині, увійде до його чотиритомного «Словаря української мови».

Утім у зазначений період в урядовій політиці щодо освіти посилювалися охоронно-консервативні тенденції. Керівництво міністерства усе сильніше дбало про те, щоб у народних школах не зароджувалося жодне «вільнодумство». Напевно, до начальства дійшли чутки про педагога-народолобця в Олексіївці, який писав твори під псевдонімом «Чайченко». Тому вранці 30 квітня 1888 р. до Грінченків з'явилися жандармський ротмістр, жандармський вахмістр та поліцейський наглядач, які зробили на їхній квартирі трус. Лише за те, що Б.Д.Грінченко мав псевдонім Чайченко, він був заарештований з вилученням рукописів й листів. Проте незабаром ротмістр визнав, що зробив трус помилково³⁷.

Певно, цей перший прикрий епізод не набув негативного продовження через авторитет Х.Д.Алчевської, яка прихильно ставилася до Б.Д.Грінченка та його дружини. Адже на початку 1860-х рр. подружжя Алчевських брало участь у Харківській українській громаді. Щоправда, незабаром вони відійшли від участі в українському національно-демократичному русі. Христина Данилівна завжди примовляла Борису Дмитровичу: «Справді ж ми з вами на вулкані стоїмо!»³⁸.

Попечителька знала, що селяни беруть у Грінченків українські книжки, і школярі їх читають. Б.Д.Грінченко віддавав багато сил позакласній роботі. І саме тут учні писали українською мовою рецензії на прочитані книжки, вірші, оповідання і т. ін. Вдома школярі вчили українські вірші та байки. Читав Б.Д.Грінченко й лекції з українознавства. Внаслідок цієї копіткої роботи учні розрізняли Україну і Московію, українську і російську мови, знали історію, літературу, географію України. Свої знання вони могли висловлювати гарною українською мовою. Грінченки привезли в Олексіївку

³⁵ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914): зб. докум. і матер.* / відп. ред. Г.Боряк; упоряд.: Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова [та ін.]. К., 2013. С. 235 – 236, 657; *Грінченко Б.* [Автобіографія]. С. 571.

³⁶ *ІР НБУВ.* Відділ рукописів. Ф.І, спр. 34404 – 34405.

³⁷ *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 126,141, 144 – 146.

³⁸ Там само. Арк. 148, 149, 153, 154, 176.

достатньо повну українську бібліотеку, а також безцензурні російські видання, які призначалися для позашкільного читання³⁹.

Метою діяльності Б.Д.Грінченка було всіляке сприяння поступу української освіти і культури. У цьому питанні він не схилювався з попечителькою Олексіївської школи Х.Д.Алчевською, якій він відверто писав: «Я вважаю, що українці повинні служити Україні і українській, а не московській просвіті. Поважаючи діячів московської просвіти в московській землі, я не можу інакше як негативно ставитися до московської просвіти в землі українській»⁴⁰.

Наступний 1892–1893 навчальний рік став останнім роком учителювання Б.Д.Грінченка в Олексіївській школі. На той час навчальний заклад став найкращим у повіті. Прикметно, що учні з вдячністю згадували Грінченкову науку. Один з них зазначав, що учитель «навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до нього не знали, що вона у нас є; навчав жити просто, не лізти в пани, а жити правдиво і чесно». Проте подальше співробітництво вчителя-народолюбця з Х.Д.Алчевською було вже неможливим. Але, незважаючи на ідейні розбіжності, Х.Д.Алчевська віддавала належне Б.Д.Грінченку, з шанобою відмічаючи його талант і фанатичну любов до свого народу⁴¹.

У катеринославський період завершилось ідейне становлення Б.Д.Грінченка як українського народолюбця-інтелектуала. Свідченням цього є відомі «Листи з України Наддніпрянської» 1892–1893 рр., де Борис Дмитрович у ході полеміки з видатним українським політичним діячем М.П.Драгомановим актуалізував проблеми історичної місії української інтелігенції, української національної ідентичності. Написані в сільській глибинці, в період активної педагогічної діяльності, «Листи» переконують у величезній життєвій та інтелектуальній силі Б.Д.Грінченка і ставлять його в один ряд з найбільшими українськими інтелектуалами тієї доби.

Б.Д.Грінченко належав до українських націонал-народолюбців – прихильників поступових національно-культурних та соціальних перетворень у напрямку до самостійного національного життя українців. Вказуючи на цю мету своїх ідейних одностайців, він відмічав, що досягти її можна, з одного боку, через «одміну сьогочасного режиму» в Росії всілякими легальними заходами, а з іншого, – «дбаючи про народний добробут, розвиваючи народну освіту й українську літературу та вмілості (штуку), силкуючися цю освіту, літературу та вмілості зробити цілонародним, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб

³⁹ Там само. Арк. 131, 172, 173, 174, 175, 176 б.

⁴⁰ Грінченко М.М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 194, 195.

⁴¹ Там само. Арк. 205, 214; Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М., 1912. С. 454.

виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада»⁴².

Цілком не випадково Б.Д.Грінченко мав інтелектуальні контакти з діячами «Братства тарасівців». За посередництва І.Зозулі (І.Спілки) він почав листуватися з одним із засновників та ідеологів тарасівців І.Липою, який восени 1892 р. більше тижня гостював у подружжя Грінченків у с. Олексіївка на Катеринославщині, обговорюючи майбутній програмний реферат – «Символ віри» «Братства тарасівців». Таким чином, є підстави стверджувати, що Б.Д.Грінченко брав активну участь у виробленні цього програмного документа⁴³.

Отже, катеринославський (олексіївський) період інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка 1887–1893 рр. вирізнявся від попередніх не тільки тривалістю, а й насиченістю й різноманітністю розумової праці. Педагогічна діяльність учителя-народолюбця органічно поєднувалася з творчістю на ниві літературознавства та літературної біографістики, поезії та прози, публіцистики, яка в «Листах з України Наддніпрянської» набула концептуального характеру. Відтак у зазначений період внутрішня змістовна структура інтелектуального життя Б.Д.Грінченка ускладнилася і набула не тільки прикладного освітянсько-культурницького, а й суспільно-політичного теоретичного смислу, попри те, що український діяч працював в українській глибинці, віддаленій від центрів і осередків інтелектуального життя.

У 1893 р. Б.Д.Грінченко переїхав до губернського Чернігова. В «Автобіографії» він подав лише один мотив зміни місця проживання – необхідність «вчити дочку». Втім вибір саме Чернігова, на наш погляд, міг обумовлюватися й тим, що в губернському Чернігові в той час відродилася й активно діяла українська громада. До того ж із січня 1894 р. Б.Д.Грінченко працював у Чернігівській губернській земській управі: спочатку завідувачем відділом народної просвіти, а згодом – секретарем губернського правління. Відтак він помітно розширював свій інтелектуальний простір.

Упродовж 1894–1902 рр. до ядра громадівського кола, до якого увійшов Б.Д.Грінченко, належали такі постаті, як І.Л.Шраг, В.Т.Андрієвський, А.В.Верзілов, С.В.Василевський, А.Л.Глібов, М.М.Грінченко, Г.О.Коваленко, М.М.Коцюбинський, І.І.Руденко, О.О.Русов, С.Ф.Русова, В.Ф.Степаненко, Є.К.Тимченко та ін.⁴⁴

Усі зазначені діячі мали безперечний вплив на поступ місцевого учительства, надаючи йому «український настрій». Важливими засобами в процесі розвитку цього середовища мало організоване в Чернігові

⁴² Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. К., 1994. С. 111.

⁴³ Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Х., 2006. С. 12.

⁴⁴ Грінченко Б. [Автобіографія]. С. 569; Русова Софія. Мемуари. Щоденник. К., 2004. С. 125; Колесник В.Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. С. 44.

Учительське Товариство, а також праці в народному шкільництві, укладення систематичного каталогу книжок для народу. Маючи великий педагогічний досвід, Б. Д. Грінченко безперечно виказував своє компетентне слово⁴⁵.

Чернігівські громадівці щорічно проводили Шевченківські свята, увічнюючи пам'ять великого українського поета. У зазначених заходах брали участь по кілька десятків осіб. Головний зміст роковин складали реферати: і не тільки про Кобзаря, а з різних тем. Як учасник тодішньої Чернігівської української громади, Б.Д.Грінченко спеціально писав такі реферати, як «Було, є, буде» і «Нова сім'я»⁴⁶.

Одне з таких Шевченківських свят, що відбувалося в середині 1890-х рр., спричинило справжню дискусію стосовно методів діяльності сучасного громадівства, до якої долучилися І.Л.Шраг, С.І.Лисенко і Б.Д.Грінченко. Внаслідок обміну думками громада доручила провести подальшу дискусію І.Л.Шрагові та Б.Д.Грінченкові. На черговому засіданні громади виступив Б.Д.Грінченко, який переконував, що українському народові потрібна школа і книга рідною мовою. Це викликало бурхливе несприйняття з боку В.М.Хижняка, який тричі вигукнув: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!». На цьому дискусія не припинилася.

Нове зібрання громадівців розпочалося з заслуховування реферату Б.Д.Грінченка «Яка тепер народня школа на Україні», що мав викривальний характер стосовно політики царизму в галузі освіти. Проте аргументи українського народолюбця не переконали чернігівських лібералів, які незабаром зробили все від них залежне, щоб «поховати» справу із заснуванням чернігівського «Комітета Грамотности»⁴⁷.

У Чернігові Б.Д.Грінченко вдало поєднував активну громадську й видавничу діяльність, маючи на меті популяризувати українське слово. У 1894 р. він організував видавництво для випуску популярної й белетристичної літератури для народу. Ведучи боротьбу з царською цензурою, Б.Д.Грінченко разом зі своєю дружиною за декілька років видав у світ 50 найменувань книжок загальним накладом понад 200 тис. примірників, серед яких альманахи «Хвиля за хвилею», «Дубове листя», твори Т.Г.Шевченка, П.О.Грабовського, М.М.Коцюбинського, Б.Д.Грінченка, М.М.Грінченко, Ю.Федьковича та ін.⁴⁸

При цьому український народолюбець прагнув організувати видання книжок українською мовою в інтересах народної просвіти коштом Полтавського губернського земства. Про це свідчить лист Б.Д.Грінченка до завідую-

⁴⁵ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 125.

⁴⁶ Грінченкова Марія. Чернігівська українська громада. Спогади // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. акад. Михайла Грушевського. [К.], 1928. С. 485.

⁴⁷ Там само. С. 486 – 487.

⁴⁸ Колесник В.Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. С. 46; Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі. С. 27.

чого Статистичним бюро зазначеного земства М.Г.Кулябка-Корецького від 15 вересня 1895 р. Цей факт дозволяє стверджувати, що Б.Д.Грінченко розширював своє інтелектуальне коло спілкування в інших регіонах Наддніпрянщини, ставлячи на меті розповсюдження українського друкованого слова⁴⁹.

У Чернігові Б.Д.Грінченко вже не обмежувався національним культурництвом. Своєю діяльністю він сприяв поступовій політизації українських громад. Так, у 1898 р. Б.Д.Грінченко разом з М.М.Коцюбинським написав у Чернігові «Листівку Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації», в якій чітко задекларовані прагнення «до політичної самоуправи», до «політичної, конституційної свободи з автономією політичною: вольности слова, друку і зборів».

Б.Д.Грінченко брав активну участь і в організаційних засобах Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації (ВЗБДО). Так, 20 – 27 серпня 1898 р. під прикриттям з'їзду натуралістів в Університеті св. Володимира в Києві за його участю відбувся з'їзд ВЗБДО. У заході брали участь понад 40 осіб із Києва, Чернігова, Одеси, Вінниці, Кишинєва, Житомира, Полтави, Лубен, Прилук, Єлисаветграда, Керчі. Це свідчило, що коло інтелектуального спілкування Б.Д.Грінченка набуло всеукраїнського характеру і вийшло за межі одного регіону. Характерно, що з часом роль Б.Д.Грінченка в діяльності ВЗБДО зростала. Свідченням цього може служити факт його обрання в 1901 р. до Ради організації, до якої він входив у трьох каденціях: 1901/02, 1902/03 та 1903/04 рр.

Діяльність Б.Д.Грінченка потрапила в поле зору таємного агента М.Железняка, який ще в 1898 р. доносив начальнику Київського губернського жандармського управління В.Д.Новицькому про існування таємного товариства «Молода Україна», що мало на місцях відділення – громади. Серед найважливіших громад значилася чернігівська. Її активний учасник Б.Д.Грінченко перебував під негласним наглядом поліції⁵⁰.

Не пізніше 2 липня 1900 р. той же таємний агент направив своєму адресату нове повідомлення про діяльність української інтелігенції в Наддніпрянщині, в тому числі й Чернігові, що об'єднувалася навколо журналу «Киевская старина». Так, серед чернігівських діячів, які були зараховані таємним агентом до «фактичних хазяїв і розпорядників магазину «Киевская старина», значився і Борис Грінченко⁵¹.

Наприкінці 1899 р. у Б.Д.Грінченка виникли проблеми і в земстві. Внаслідок інтриг деяких груп гласних він був змушений покинути посаду і жити з літературного заробітку. Принагідно зазначу, що від початку 1880-х рр. Б.Д.Грінченко дописував до цілої низки видань, що виходили в Австро-Угорщині, Росії і навіть у США. Пішовши із земства, Б.Д.Грінченко разом з

⁴⁹ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914)*. С. 268 – 269.

⁵⁰ *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. С. 61, 67, 69, 71, 197, 216.

⁵¹ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії...* С. 296–298.

дружиною працював над каталогізацією скарбів українського музею В.В.Тарновського, півроку самовіддано працюючи щодня, часто і вдень, і ввечері. Наслідком цього стало видання другого тому каталогу⁵².

На початку ХХ ст. Б.Д.Грінченко прилучився до діяльності українського видавництва «Вік», яке одним із перших провело величезну роботу з друку й поширення української літератури не тільки в Російській імперії, а й за кордоном. Силами видавництва видано 140 назв художньої, навчальної і науково-популярної літератури загальним накладом 560 тис. примірників⁵³.

Отже, п'ятим періодом інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка став чернігівський, що тривав впродовж 1893–1902 рр. У цьому проміжку часу інтелектуальна діяльність українського народолюбця розширилася до регіонального рівня в рамках Чернігівської української громади. Водночас набула розвитку тенденція до опанування всеукраїнського інтелектуального простору, завдяки участі в Братстві тарасівців та Всеукраїнській загальній безпартійній демократичній організації. Відтак утвердилися нові інтелектуальні змісти – не тільки національно-культурницькі, а й національно-політичні, які часто поєднувалися. Так, просвітницько-публіцистична й видавнича діяльність об'єктивно сприяла поступу української національної свідомості, утвердженню відповідної національної ідентичності та поступовому переростанню українського національного культурництва в українську національно-політичну діяльність.

На початку 1902 р. розпочався київський період інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка. Його переїзд із Чернігова до Києва був зумовлений необхідністю завершення ним «Словаря української мови», унікальної лексикографічної праці, укладання якої розпочалося українськими діячами від кінця 50-х рр. ХІХ ст. Впродовж кількох років Б.Д.Грінченко значно розширив лексичну базу від 49 до 68 тис. слів, додавши велику кількість нових значень до вже зафіксованих слів, збагативши працю додатковою фразеологією, ілюстративним матеріалом. Це була величезна інтелектуальна праця, яка впродовж останніх року – півтора забирала по 10–11 годин щодня. У 1906 р. фундаментальний «Словарь української мови» здобув другу премію М.І.Костомарова Російської академії наук, а у 1907–1909 рр. побачив світ⁵⁴.

У київський період Б.Д.Грінченко, поряд з національним культурництвом, активно працював на полі суспільно-політичної діяльності. Вже 23 вересня 1902 р. він разом з І.М.Стешенком і С.О.Єфремовим за підтримки

⁵² Грінченко Б. [Автобіографія]. С. 569, 570.

⁵³ Колесник В.Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. С. 75.

⁵⁴ Грінченко Б. [Автобіографія]. С. 570; Колесник В.Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. С.40; Тараненко О.О. «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка...» (Післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка) // Словарь української мови / упорядк. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: в 4 т. Т.4. Р – Я / НАН України. Ін-т укр. мови. К., 1997. [С. 1 – 3].

низки рядових членів організації поставив на засіданні Ради ВЗБДО питання про необхідність ведення політичної діяльності окрім культурницької. Впродовж 1902–1903 рр. за участю Б.Д.Грінченка відбувалися тривалі інтелектуальні обмірковування, дискусії та дебати членів Ради ВЗБДО стосовно політичної платформи організації, проект якої прийняли на XIII з'їзді ВЗБДО восени 1903 р. Документ передбачав автономію України у складі федеративної й демократичної Росії.

Подальша політична діяльність Б.Д.Грінченка пов'язана з утворенням упродовж 1904–1905 рр. українських ліберально-демократичних партій. Так, він належав до ідейних лідерів Української демократичної партії (входив до Ради УДП), яка функціонувала як єдина організація з грудня 1904 р. до квітня 1905 р. Проте в середині партії точилися гострі ідейні дискусії між радикал-лібералами, очолюваними Б.Д.Грінченком, і лібералами-поступовцями на чолі з В.П.Науменком. До кола однодумців Б.Д.Грінченка в цих дискусіях входили С.О.Єфремов, М.П.Левицький та Ф.П.Матушевський, які вимагали політичної активності.

Як ідейний лідер поміркованих радикалів, що вже не знаходили можливості співпрацювати з діячами старогромадівського ліберально-поступового типу в УДП, Б.Д.Грінченко шукав однодумців радикально-ліберального спрямування по всій Україні, активно співпрацював з галичанами та східними емігрантами в Галичині, проводив переговори з Революційною українською партією та «Союзом визволення». У своїх спробах утвердити нову Українську радикальну партію Б.Д.Грінченкові не вдалося уникнути дискусій та суперечок ані з представниками інших українських політичних партій, ані навіть зі своїми колишніми союзниками УРП⁵⁵.

Однак за умов наростання подій Першої російської революції в серпні 1905 р. Б.Д.Грінченко запропонував Є.Х.Чикаленкові об'єднати УРП і УДП на новій партійній основі задля консолідації українських ліберально-демократичних сил. Унаслідок кількомісячного політичного діалогу в грудні 1905 р. постала об'єднана на основі УДП і УРП Українська демократично-радикальна партія (УДРП). Б.Д.Грінченко входив до Ради УДРП впродовж каденцій 1905–1906 та 1907–1908 рр. До кола його однодумців по Раді партії належали С.О.Єфремов, Ф.П.Матушевський, М.Ф.Левицький, Є.Х.Чикаленко та ін.

Програмні настанови УДРП викладалися в популярних брошурах та листівках лідерів партії. Зокрема, Б.Д.Грінченко під псевдонімом Я.Яворенка написав такі книжечки програмного характеру, як «Чого нам треба?» (Львів, 1905), «Чого у нас досі нема доброго ладу?» та «Якого ладу нам треба?» (СПб., 1905). Можна констатувати, що Б.Д.Грінченко належав до прихильників поступових національно-культурних та соціальних перетворень у напрямку від автономістсько-федералістичного до самостійного національного життя українців. Роз'ясненню програмних засад партії було присвячено

⁵⁵ *Колесник В. Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. С. 85–87, 108 – 109, 196, 197.

українське віче, організоване в Київському університеті св. Володимира за участю Б.Д.Грінченка, С.О.Єфремова, О.П.Косач та М.В.Лисенка.

Потреба інтелектуального діалогу з широкими масами українців зумовили рішення 8 жовтня 1905 р. Б.Д.Грінченка та С.О.Єфремова започаткувати випуск першої щоденної україномовної газети в Києві «Громадське слово», хоча у грудні того ж року напередодні виходу у світ першого номеру Київський губернатор заборонив видання. Тоді Б.Д.Грінченко подав заявку на вихід у світ газети «Рада». Окрім того, український діяч увійшов до складу редакційного комітету щоденної української газети «Громадська думка», що стала друкованим рупором УДРП. На шпальтах видання публікувалися статті й замітки Б.Д.Грінченка. Після закриття російським урядом цього видання його естафету з 15 вересня 1906 р. підхопила нова щоденна українська газета «Рада». Перші шість номерів видання редагував Б.Д.Грінченко. Водночас упродовж 1906 р. він же редагував український журнал «Нова громада»⁵⁶.

У ході Першої російської революції Б.Д.Грінченко вийшов на загальноросійську суспільно-політичну арену. Свідченням цього стала його участь 19–21 листопада 1905 р. в якості делегата на з'їзді представників політичних партій 13 неросійських народів Російської імперії у Петербурзі. На цьому представницькому зібранні 115-ти делегатів Б.Д.Грінченко виступив із доповіддю від українських радикалів⁵⁷.

Однією з важливих громадських ініціатив УДРП стало утворення «Просвіт» у Наддніпрянській Україні. У травні 1906 р. Б.Д.Грінченко разом із В.Дурдуківським, М.Лисенком, Ф.Матушевським, та іншими започаткував культурно-освітнє Київське товариство «Просвіта», яке діяло до 1910 р. Напрями роботи товариства визначали комісії: видавнича, бібліотечна, артистична, шкільно-лекційна, музейна. Серед багатогранної просвітницької діяльності, зокрема влаштування літературних вечорів і вистав, читання рефератів, видавничої діяльності, київські просвітяни впродовж чотирьох років на чолі з Борисом Дмитровичем опікувалися і збереженням історичної пам'яті про Кобзаря, зокрема зібрали чималу суму коштів на пам'ятник Т.Г.Шевченкові⁵⁸.

У центрі діяльності Б.Д.Грінченка зрілого періоду завжди перебували проблеми поступу української мови, літератури, освіти і культури в цілому. 26 лютого 1905 р. з-під його пера з'явилася заява «Нужды украинской школы». Такий хронологічний збіг є цілком невинуватим. Шануючи в цей день пам'ять великого українського поета, Б.Д.Грінченко актуалізував проблему «тяжкого становища народу», серед причин якого було панування в народному середовищі культурної відсталості й неосвіченості. Ім'я Кобзаря

⁵⁶ Колесник В. Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. С. 88 – 90, 118, 142 – 143, 150 – 152, 154, 155.

⁵⁷ Там само. С. 176 – 177.

⁵⁸ Там само. С. 179 – 180; Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. С. 66; *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії...* С. 644.

стало тим ідейним прапором, під яким український діяч розгорнув своє бачення поступу української народної освіти⁵⁹.

На початку ХХ ст. ім'я Б.Д.Грінченка як українського літератора було дуже відомим і визнаним у наукових колах Наддніпрянської України. Вельми прикметною в цьому сенсі стала «Записка з питання цензури україномовної книжки, підготовлена за дорученням Комітету міністрів спеціальною комісією Харківського університету» від 5 квітня 1905 р. До складу комісії увійшли авторитетні професори, зокрема такі, як Д.І.Багалій, Д.М.Овсяннико-Куликовський, С.В.Соловійов, М.Ф.Сумцов, М.Г.Халанський, М.П.Чубинський та ін. Відмічаючи зростання української літератури, попри понад 40-річні заборони, члени комісії вказали на цілу низку талановитих українських авторів. Серед тих, хто став висуватися в новітній період, учені назвали Б.Д.Грінченка⁶⁰.

Б.Д.Грінченко вважав важливою справою поступ вищої української освіти. Свідченням цього є його лист до відомого українського фольклориста, етнографа і літературознавця, члена-кореспондента Петербурзької академії наук М.Ф.Сумцова від 2 січня 1907 р. В ньому Борис Дмитрович дякував харківському вченому за започаткування справи українських лекцій в університеті, що розглядав як покладення підвалин майбутнього українського університету. На думку Б.Д.Грінченка, ця справа була вельми необхідною для «воскресіння нашого народу з його духовної летаргії». Водночас він надіслав М.Ф.Сумцову свою «Українську граматку до науки читання й писання» (Київ, 1907) – «відгук давніх учительських часів». Отже, питання української початкової освіти не сходило з порядку денного в інтелектуальному світі Б.Д.Грінченка⁶¹.

Як бачимо, київський період інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка (1902–1910 рр.) вирізнявся багатогаровістю інтелектуальних пластів діяльності в громадських організаціях (ВЗБДО та київська «Просвіта») та політичних партіях (УДП, УРП, УДРП), у кількох змістових напрямках (мовознавчому, літературному, публіцистичному, видавничому). Помітно розширився інтелектуальний простір українського діяча, який вже не обмежувався окремим містом чи селом, навіть регіоном, а опановував всеукраїнський і загальноросійський рівні.

Вищенаведене дає можливість стверджувати, що структура інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка має свої часові, просторові та змістові елементи, які перебували в певній динаміці та взаємозв'язку. Всього можна виділити сім структурних інтелектуально-біографічних періодів. Два з них – харківський дитячий (1863–1874) та харківський юнацький (1874–1881) – були періодами формування особистості Б.Д.Грінченка, створення основоположних засад його розумової діяльності. Ключовими чинниками в процесі

⁵⁹ *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. С. 170 – 172.

⁶⁰ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії...* С. 349 – 350.

⁶¹ Там само. С. 423, 655.

його інтелектуального формування були контакти по сімейно-родинній лінії, в селянському оточуючому світі з його мовною, фольклорно-етнографічною, пісенно-поетичною традиціями, а також достатньо широке коло читання російських, українських та західноєвропейських авторів. За часів юнацтва Б.Д.Грінченко став уперше займатися словниковою евристикою.

Часом становлення інтелектуального життя Б.Д.Грінченка як українського народолобця стали періоди його ранньої молодості: харківсько-полтавсько-сумський (1881–1885) та херсонський (1885–1887). Основним змістом першого з них була педагогічна діяльність у чотирьох народних школах з опануванням живої української мови в селянському середовищі, записами пісень, приказок, слів, написанням віршів, складанням читанки, розширенням інтелектуального кола спілкування серед учнів та народних учителів, а другого – земська праця статистиком губернського земства зі збиранням по селах різноманітних відомостей з народного життя, написанням оповідань та казок.

Етапом початків інтелектуальної зрілості слід назвати катеринославський (олексіївський) період інтелектуальної біографії Б.Д.Грінченка (1887–1893), який пройшов в с. Олексіївка і вирізнявся насиченістю й різноманітністю розумової діяльності. Педагогічна діяльність учителя-народолобця органічно поєднувалася з працею на ниві літературознавства та літературної біографістики, поезії, прози, публіцистики. Внутрішня змістовна структура інтелектуального життя Б.Д.Грінченка ускладнилася і набула не тільки прикладного освітянсько-культурницького, а й суспільно-політичного теоретичного смислу, хоча ще не виходила за межі селянської глибинки.

Розвоєм інтелектуальної зрілості Б.Д.Грінченка стали чернігівський (1893–1902) та київський (1902–1910) періоди його біографії. У цих проміжках часу інтелектуальна діяльність українського діяча розширилася від регіонального інтелектуального простору Чернігівської української громади до всеукраїнського в межах Братства тарасівців та Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації в чернігівський період і в рамках українських ліберально-демократичних партій (УДП, УРП, УДРП) – у київський. У ці часи утверджуються нові стійкі інтелектуальні змісти як національно-культурницькі, так і національно-політичні, які часто перепліталися.

Партійно-політична, просвітницько-публіцистична, видавнича, мовно-літературна, освітянська й наукова діяльність Б.Д.Грінченка сприяла становленню української національної свідомості, утвердженню відповідної національної ідентичності й переростанню українського національного культурництва в українську національну політику з метою утвердження поступових національно-культурних та соціальних перетворень у напрямку від автономістсько-федералістичного до самостійного національного життя українців.

